

9. Борис Р. Вільне козацтво: Ідея озброєного народу в 1917 р. на Україні. – Львів, 1934.
10. Жук А. Вільне козацтво // Український Скиталець. – 1923. – Ч. 1; Ч. 2; Ч. 3; Ч. 4; Ч. 5; Ч. 7; Ч. 9–10; Ч. 19–20; Ч. 21–22.
11. Стефанів З. Українські збройні сили в 1917–1921 рр. Воєнно-історичний нарис. – Ч. 1. – Коломия, 1935.
12. Мазепа І.П. Україна в огні і бурі революції 1917–1921. – Дніпропетровськ, 2001.
13. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997.
14. Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень–грудень 1918 р.). – Харків, 2000.
15. Папакін Г.В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси. – К., 2003.
16. Липа Ю. Одеська “Січ” // Українське козацтво. – 1972. – № 3.
17. Лимаренко Д. Південно-Західний Кіш Вільного козацтва на Херсонщині // Вісті комбатанта. – 1963. – № 1.
18. Мелешко Ф. Глодоси в часи національної революції // Літопис Червоної Калини. – 1934. – № 7–8.
19. Михайлик М. Українське село в часи національної революції (Спомини з часів боротьби за визволення одного села) // Літопис Червоної Калини. – 1934. – № 1; № 2.
20. Лабинский И.О. Екатеринославском походе // 1918 год на Украине: [Сборник / Сост. науч. ред. и коммент. С.В. Волкова]. – М., 2001.
21. Сакович Г. Екатеринославский поход // 1918 год на Украине: [Сборник / Сост. науч. ред. и коммент. С.В. Волкова]. – М., 2001.
22. Удовиченко О.І. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. – К., 1995.
23. Коваль Р.М. Багряні жнива Української революції: Воєнно-історичні нариси. – К., 2005; його ж. За волю і честь: Невигадані історії і вояцькі біографії. – К., 2005.
24. ЦДАВО. – Ф. 3795. – Оп. 5. – Спр. 78.
25. Наша справа. – 1918. – 22 листопада.
26. Там само. – 26 листопада.
27. Гуреев В. Екатеринославский поход // 1918 год на Украине: [Сборник / Сост. науч. ред. и коммент. С.В. Волкова]. – М., 2001.
28. Наша справа. – 1918. – 9 грудня.
29. Повстанець. – 1919. – 22 листопада.
30. Там само. – 23 листопада.
31. Армія. – 1918. – 3 грудня.
32. Липа Ю. Галичани над морем. 1917–1918 рр. // Просвіта: альманах-календар. – Львів, 1995.
33. Савченко В.А. Двенадцать войн за Украину. – Х., 2005.
34. Постолатій В. Трагедія народної помсти // 3 матеріалів обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції “За волю і долю України” (Наш край у 1917–1920 рр.). – Кіровоград, 2002.

Summary

In the article the participation of Free Cossacks organizations in revolt of the Directory in the south of Ukraine is studied. The reasons of cossacks and officers' participation in antihetman performances are found out. The cause and consequences of Free cossacks formations' fighting operations in November-December, 1918 against supporters of the hetman and the Austrian armies are analysed. The further destiny of participants of Free cossacks movements in southern region in national-liberation struggle of 1919-1923 is traced.

Ю. І. Щур

НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ ОПОРУ НА НАДДНІПРЯНЩИНІ У 20-ті роки ХХ ст.

Національно-визвольний рух ХХ ст. є органічною складовою історії України. Розвиток історичної науки на сучасному етапі зумовлює більш ґрунтовний аналіз подій, які тим чи іншим чином впливали на здобуття Україною державної незалежності. Цьому процесу сприяє відхід від однобічності висвітлення історичного процесу, що було притаманним для радянської історіографії.

На сучасному етапі розвитку української історіографії національний рух опору на Наддніпрянщині у 20-ті роки ХХ ст. розглядається як початковий, постреволуційний етап національно-визвольної боротьби, тобто перехідний період, коли на зміну традиційних для доби Української революції методів боротьби приходять нові, пристосовані до радянських, окупаційних умов.

Під національним рухом Опору на Наддніпрянщині у 20-ті роки ХХ ст. розуміємо діяльність Української військової організації і дотичних до неї структур (Український Центральний Повстанський Комітет – “Цупком”, Козачі ради тощо).

Перші комплексні дослідження з історії національного руху Опору у 20-ті роки на вказаних територіях з'являються наприкінці 40-х рр. ХХ ст. Спільною рисою цих і пізніших праць була

зосередженість на проблемі західноукраїнських земель. Первинні дані про діяльність українських націоналістів на Наддніпрянській Україні у міжвоєнний період подав З. Книш, який, детально описуючи історію Української Військової Організації на Західноукраїнських землях, лише згадував про діяльність руху на Наддніпрянщині й зазначав, що на Великій Україні УВО “проводило жвавішу роботу, аніж на Західній” [1, с. 18]. Навіть з огляду на те, що дослідник мав на увазі “донепо́вий” період, це виглядає дивним: теза про діяльність є, але фактів діяльності майже не наводиться. Зважаючи на масштабні дії військовиків у Галичині, виникає питання про більш активну роботу на Сході. Сам Книш прогалини у своїх працях про УВО пояснює тим, що Організація не вела ніяких протоколів і не залишала після себе ніяких письмових свідчень [2, с. 22].

Інший дослідник із діаспори Ю. Бойко, аналізуючи розмах націоналістичного (УВО і ОУН) підпілля на Наддніпрянщині у 1920–1930 рр., не наводить жодного конкретного факту з діяльності УВО, обмежуючись загальними фразами, здебільшого оцінюючи умови підпільної роботи [3, с. 30–31]. Дещо більше інформації з цього питання дає В. Плющ, який зробив історіографічний огляд доступних йому матеріалів, навівши змістовні цитування. Завдяки цьому зараз є змога ознайомитися з дослідженнями, які є недоступними в Україні (зокрема, книги 30–40-х рр., які були видані у Західній Європі та США) [4, с. 20–29].

Після проголошення незалежності України зникла компартійна монополія на висвітлення історичного процесу. Це безперечно позитивне явище найбільш помітне з початку об’єктивних досліджень українського національно-визвольного руху ХХ ст. Не в останню чергу це стосується і теми нашого дослідження.

Значним досягненням цього періоду є початок академічного вивчення історії націоналістичного руху і публікація документів, які раніше були недоступні для дослідників, зокрема із архівів радянських каральних і партійних органів. Поруч з цим, варто зауважити, що питома вага досліджень про націоналістичний рух виходить з-під пера дослідників-аматорів, або колишніх учасників національно-визвольної боротьби.

Багато опублікованого матеріалу з історії національно-визвольного руху є недоступним через малі накладі книг, які, як правило, недоступні широким колам громадськості.

У процесі аналізу доступних автору матеріалів виявилось, що питання діяльності УВО у вказаному регіоні, на жаль, майже не досліджуються вітчизняними дослідниками. Відзначимо, що ними зроблено перші спроби поєднати діяльність УВО на Наддніпрянщині з діяльністю Партизансько-Повстанського Штабу Ю. Тютюнника (В. Сідак [5], О. Шатайло [6]).

Ця проблема знайшла відображення у радянській історіографії. Зокрема, у двотомному виданні колишнього працівника органів КДБ Д. Голінкова “Крушение антисоветского подполья в СССР” міститься матеріал з історії діяльності Українського Центрального Повстанського Комітету та козацьких рад – підпільних організацій, що були створені за участю УВО. У своєму дослідженні автор використовує велику за обсягом джерельну базу, користуючись секретними архівними матеріалами. У той же час, згадані матеріали подавалися дозовано, не висвітлюючи повною мірою усіх аспектів діяльності згаданих вище організацій [7].

Аналіз роботи Партизансько-Повстанського Штабу з підготовки Другого зимового походу зустрічаємо у книзі Ю. Гая “З ким і проти кого”. Матеріал подається надто заідеологізовано, що ускладнює аналіз і співставлення поданого фактажу [8, с. 22–27]. Про намагання УВО поширити свою діяльність на Наддніпрянщину згадується у праці В. Масловського “Жовто-блакитна мафія”. Хоча цю інформацію сприймаємо з великою обережністю, з огляду на те, що саме керівництво УВО-ОУН процеси над членами військової організації, які відбувалися у Радянській Україні у 30-х рр. визнавало сфабрикованими і такими, що не відповідають дійсності [9, с. 37].

Отже, для робіт радянської доби характерні заідеологізованість та суб’єктивність, що були зумовлені умовами, у яких згадані праці були опубліковані. Наявність компартійної цензури та монополії на висвітлення історичних процесів не дозволяли характеризувати український національно-визвольний рух як явище закономірне і об’єктивне до умов і реалій розвитку нації та державотворчих прагнень українського народу. Задля отримання необхідного результату – очорнення національно-визвольного руху – використовувався принцип половинчастого подання фактологічного матеріалу, зокрема уривків з протоколів допитів учасників згаданого руху.

Метою нашого дослідження є: висвітлити основні напрямки політично організованого національного руху Опору в 20-х рр. ХХ ст. на Наддніпрянщині та простежити, як відбувався перехід від революційних до постреволюційних методів боротьби.

Після виведення регулярних військових частин Армії Української Народної Республіки з України на територію, окуповану Польщею, боротьба проти радянської влади не припинилася. На українських землях, контрольованих більшовиками, вирував повстансько-партизанський рух. Політика “Восного комунізму” та економічна руїна (як наслідок довготривалої війни) викликали масовий спротив селянства. Селянство було основною соціальною базою антибільшовицької боротьби. Так, відряджений у травні 1920 р. з великою групою чекістів для зміцнення радянського режиму керівник ВУЧК Ф. Дзержинський зазначав: “Зараз вся Україна перетворилася на киплячий котел. Спалахи

повстань повсюди. Україна не очищена від петлюрівщини, і мужик український дивиться на місто, як на п'явку на його шиї..." [10, с. 239]. Для таких висновків головний чекіст мав усі підстави. За свідченнями офіційних радянських даних, лише на Київщині на початку 1921 р. діяло до 100 партизанських загонів. Цей рух набув поширення також і на Східній Волині, Поділлі, Катеринославщині, Полтавщині і ряді південних регіонів України [5, с. 238–239].

На думку Д. Архирейського та В. Ченцова, час Української революції 1917–1921 рр. характеризується як "боротьба всіх проти всіх" [11, с. 1]. З таким формулюванням можемо погодитися з огляду на багатогранність політичних сил і течій, які протистояли одна одній. Всі ці сили спиралися на певні соціально-політичні та національні кола суспільства. За визначенням органів ЧК-ГПУ, на початок 1920-х рр. на Наддніпрянщині сформувалося дві основні течії антибільшовицького повстанського руху: національна та аполітична. Повстанські загони, які належали до першої течії, своїми діями територіально охоплювали здебільшого Правобережжя та частково південні регіони. Деякі керівники цих загонів шукали зв'язків із політичним антирадянським рухом, зокрема еміграційним, для узгодження діяльності. Одночасно на Півдні України діяло чимало повстанських загонів, які у більшості випадків не мали чіткої національної орієнтації [12, с. 2–3].

У 20-х рр., поруч із традиційною для революційного часу отаманією, починається поступове оформлення власне політичного напрямку руху Опору. Цьому процесу сприяло створення в середовищі української військової еміграції визвольних інституцій. Так, 29 серпня 1920 р. у Празі відбувся З'їзд представників українських військових організацій, який прийняв постанову про активізацію визвольного руху. Наслідком з'їзду було створення Української військової організації (УВО) на чолі з полковником Січових Стрільців (Київських) Є. Коновальцем. Одним із головних завдань новоствореної організації було "пропагувати думку загального революційного зриву Українського Народу з остаточною метою створити власну національну самостійну й з'єдинену Державу" [13].

Як зазначав П. Мірчук, цьому З'їзду передувала нарада Стрілецької Ради у Празі в липні 1920 р., після якої на Наддніпрянщину виїхали колишні старшини Січових Стрільців для організації сітки УВО [14, с. 16]. Точної кількості автор не наводить, обмежуючись невизначеним "кілька груп (десяток)". Завдання, яке було поставлене згаданим старшинам, характерне для будь-якої підпільної організації: розійтися по всій території Радянської України, влитися у місцеве життя й створити підпільно-революційні клітини [14, с. 202]. Керував цією роботою „Обласний центр” УВО у Галичині й саме він направляв групи в УСРР [5, с. 227].

Серед висланих на Наддніпрянщину були сотник Іван Андрух, поручники В. Романишин, Нерослик, Микола Опока і хорунжий Решетука [15, с. 38]. Керівником УВО на Наддніпрянщині був І. Андрух, який мав посаду Краєвого Коменданта УВО на східноукраїнських землях [16, с. 26]. Одним із завдань військовиків був вступ до Червоної Армії [17, с. 89], очевидно, для проведення пропагандистської роботи серед червоноармійців з метою залучення їх до антибільшовицького повстання. Ця робота мала певні успіхи. У Київській школі червоних старшин і 402-му стрілецькому полку, який дислокувався в Умані, діяла "Військова організація січових стрільців" [5, с. 246]. Її членами були козаки і старшини червоного галицького полку, які неофіційно підпорядковувалися УВО і Повстансько-Партизанському Штабу. Проте ця організація проіснувала недовго і була викрита радянськими карними органами у 1921 р. [6, с. 64].

Згідно з даними П. Мірчука, не можна говорити про УВО на Великій Україні як про цілісну і окрему організацію. Зважаючи на особливості більшовицького карного апарату, була вимога застосовувати тут іншу систему підпільно-революційної роботи. Вважалася доцільною організація окремих підпільних осередків з різними назвами, замість одностайної централізованої підпільної організації [14, с. 202]. Підтвердження цієї тези знаходимо і у В. Мартинця, який зазначав, що на початку своєї діяльності УВО не лише на Наддніпрянщині не була цілісною підпільною організацією, це стосувалося її структури загалом [18, с. 81].

Виконуючи настанови Начальної Команди (керівного органу) військової організації, у січні 1921 р. (за даними Мартинця – восени 1920 р. [18, с. 25]) на Київщині за підтримки І. Андруха-“Авраменка” (який, крім того, що керував УВО на Наддніпрянщині, був представником Партизансько-Повстанського Штабу) було створено Український Центральний Повстанський Комітет (Цупком) [6, с. 26] на чолі із “п'ятіркою”, яка була визнана керівником Партизансько-Повстанського Штабу Ю. Тютюнником вищим військовим і громадянським органом національної влади в Україні [11, с. 5]. На той час Андрух влився у радянське життя і працював у кооперації [7, с. 135]. Одним із організаторів Комітету був також член УВО М. Опока [16, с. 26]. На території, контрольованій більшовиками, було створено законспіровані губернські, повітові, міські повстанські комітети, які розгорнули формування збройних загонів і підпільних груп [5, с. 241]. Одним із основних завдань Комітету була підготовка всеукраїнського повстання, яке мало збігтися з наступом військ, підпорядкованих Партизансько-Повстанському Штабу. Особливе місце в цьому питанні відводилось Холоднороському Цупкому [11, с. 5].

Готуючись до повстання, Комітет переїхав із Києва на Уманщину [6, с. 63]. Невідомо, як ішли приготування, але вже 7 серпня 1921 р. інформаційний відділ Всеукраїнської надзвичайної комісії надрукував звіт про свою діяльність й повідомив про ліквідацію Українського Центрального Повстанського Комітету. Згідно з даними працівника КДБ Голінкова, на початку 1921 р. Катеринославській губернській надзвичайній комісії вдалося заарештувати Іллю Тимошина і Гвиненка, які були пов'язані із Українським Центральним Повстанським Комітетом, дещо пізніше були заарештовані ще деякі діячі повстанського комітету (зокрема, Дибенко й подружжя Уманських) [7, с. 138–139]. До того ж, зрадив уповноважений у військових справах отаман Грудницький. Від нього до ЧК потрапили штабні документи члена Цупкому, керівника 2-ї Повстанської групи Ю. Мордалевича. Згодом видав інформацію про комітет заарештований чекістами начальник розвідки 2-ї Повстанської групи Козловський [6, 64]. Як наслідок, були заарештовані чотири керівники: полк. Чапилко (начальник Українського Центрального Повстанського Комітету), Наконечний-Дністровий (секретар), Комар і підполк. Гринь. Начальник штабу Комітету штабс-капітан Чапилко-молодший загинув, коли спробував утекти.

Також було ліквідовано Політичний центр (Центральна п'ятірка) в Одесі, п'ять комітетів на Поділлі та повстанські комітети Полтавщини й Запорожжя. У Харкові було заарештовано членів губернського повстанського комітету та ліквідовані осередки у школі червоних старшин, Агропромислового інституті, Медичній академії тощо (загалом по Харківщині було заарештовано 243 особи).

Станом на 25 серпня 1921 р. Катеринославським губчека було заарештовано 114 учасників Українського Центрального Повстанського Комітету. У цей же час було знищено Холодноярський повстанський комітет та Повстанську Раду Черкащини. Загалом же, за першу половину 1921 р. ВУЧК заарештувало близько 1500 членів національного підпільно-повстанського руху на Наддніпрянщині [11, с. 5–7]. Серед них були й усі керівники Українського Центрального Повстанського Комітету [7, с. 139].

Підпільники, що залишились на волі, були змушені вжити більш глибокої конспірації. Керівники Українського Центрального Повстанського Комітету (39 заарештованих, серед яких Андрух і Опока) були розстріляні 28 серпня 1921 р. [16, с. 26].

План широкомасштабного повстання на українських землях, контрольованих більшовиками, у 1921 р. реалізовано не було. Та, незважаючи на ліквідацію Українського Центрального Повстанського Комітету, робота з підготовки повстання не припинилася. (Тим більше, що повстанські отамани очікували на повернення Армії УНР). У серпні того ж 1921 р. була утворена „Козача рада”, яка у випадку вибуху повстання повинна була керувати діями повстанських загонів на території Київської, Подільської, Волинської, Миколаївської та Одеської губерній [5, с. 241]. Один із лідерів Організації Українських Націоналістів 1930-х рр. Я. Барановський згадував, що із цією радою співпрацювали члени наддніпрянської УВО. Про це ж говорив і П. Вірний [4, с. 19–20].

У м. Біла Церква того ж місяця активістами ліквідованого Українського Центрального Повстанського Комітету, які залишились на волі, була утворена „Козача рада Правобережної України”, що ставила собі за мету підготувати повстання в Київській, Волинській, Миколаївській та Одеській губерніях [5, с. 246]. На цю раду робили ставку й керівники Партизансько-Повстанського Штабу. Зокрема, у наказі № 1 „До всіх повстанських загонів Правобережної України” йшла мова, що всі такі загони „під загрозою смерті” повинні підкоритися владі новоутвореного центру. Також було визначено і територію впливу Козачої ради – Північно-Східний фронт Правобережної України. Згадана рада співпрацювала із подібною підпільною організацією – 8-м повстанським районом на чолі із М. Якубовичем, що була створена на Київщині [11, с. 8].

Заслугує на увагу участь УВО у підготовці і проведенні Другого Зимового походу. Як відомо, від уряду УНР підготовкою походу займався Партизансько-Повстанський Штаб. У дослідженні В. Сідака висловлено припущення, що УВО і Партизансько-Повстанський Штаб співпрацювали. Він же зазначив, що такій співпраці могли зашкодити суперечності між урядами УНР (верховним керівником Партизансько-Повстанського Штабу), і ЗУНР, якому на поч. 20-х рр. підпорядковувалася УВО. Причиною конфлікту була угода УНР з Польщею, за якою землі Західної України визнавалися територією Речі Посполитої [5, с. 227–228].

Роз'яснення цієї ситуації знаходимо у одному з листів керівника УВО полк. Коновальця до митрополита Української Греко-Католицької Церкви А. Шептицького: „Як повідомляють наші люди, заслані на Велику Україну, справи там йдуть добре. Ми діємо і будемо діяти там разом з наддніпрянцями, погоджуючи свої акції з повстанським Штабом Тютюнника у Львові. В краї (Західна Україна – Авт.) ми мусимо діяти відокремлено і цілком самостійно, інакше ми можемо викликати непорозуміння між поляками і урядом УНР...” [6, с. 96].

Насправді УВО не лише погоджувала свої акції з Партизансько-Повстанським Штабом, вона активно інтегрувала туди своїх людей. Керівник УВО на Наддніпрянщині Андрух одночасно був і представником Штабу. Оперативний відділ Партизансько-Повстанського Штабу очолював полк. Юрій Отмарштайн, майбутній начальник Штабу Повстанської Армії у Другому Зимовому поході [5, с. 222],

який у той же час був Шефом Штабу УВО [19, с. 589]. Цей факт, дещо завуальовано, підтвердили у своїх книгах полк. Коновалець [20, с. 52–53] та сам керівник Партизансько-Повстанського Штабу Ю. Тютюнник [21, с. 62].

О. Шатайло наводить дані, що між Коновальцем, Отмарштайном, Тютюнником і його ад'ютантом Добротворським відбувалися часті зустрічі, на яких обговорювалися питання поширення діяльності УВО на всю Україну. Це підтверджують і повідомлення агентів ЧК, які були в оточенні як Тютюнника, так і Коновальця [6, с. 97].

У процесі підготовки Другого Зимового походу заслуговує на увагу аспект заохочення учасників антибільшовицького руху Опору. Так, у листопаді 1921 р. Головою Директорії УНР С. Петлюрою було підписано Закон Української Народної Республіки “Про вшанування повстанців та надання їм особливих прав та привілеїв” [22, с. 250]. Згідно із цим Законом, передбачалася низка заходів, спрямованих на заохочення, моральне та матеріальне. Зокрема, мова йшла про пільги у розподіленні землі, безкоштовне лікування, проїзд у залізничному транспорті тощо. Також передбачалося нагородження почесними повстанськими грамотами й медалями.

Такі заохочення, на думку ініціаторів Закону, повинні були піднести патріотичний дух, мобілізувати на боротьбу з радянською владою та зміцнити зв'язок антибільшовицького підпілля та повстансько-партизанського руху з урядом УНР [22, с. 163]. Не вдаючись до подробиць, зауважимо, що проект відзнак для повстанців не реалізувався, перш за все через поразку під час Другого Зимового походу [22, с. 166]. Хоча зауважимо, що для учасників походу, орієнтовно в 1939–42 рр. було випущено “Знак ордена Святого Архангела Михаїла” [22, с. 217].

Зрештою, Другий Зимовий похід військ УНР закінчився поразкою. У черговий раз план всезагального революційного зриву не було реалізовано, у першу чергу через те, що він не був підтриманий загалом населенням.

Серед основних причин „пацифікації” настроїв селянства були репресивні заходи радянської влади. Зокрема, у 1921 р. Раднарком України, активізуючи боротьбу з „бандитизмом”, прийняв постанову про введення системи відповідачів. Згідно з цим, у кожному селі з числа авторитетних господарів (фактично, соціальної бази руху Опору) призначалися відповідачі, які повинні були стежити за появою підозрілих осіб і своєчасно інформувати про це представників влади. Також вони повинні були не допускати пошкоджень телефонно-телеграфних ліній, залізничного полотна, мостів та інших споруд. У випадку недотримання цих вимог, санкції були жорсткими: штрафування, ремонт пошкоджених ділянок за власний кошт, розстріл з конфіскацією майна. До цього додалося створення у 1921 р. за вказівками центрального Надзвичайного Комітету системи інформаторів. Рекомендувалося в кожній державній установі, кожному селі підібрати надійних інформаторів, які повинні були стежити за підозрілими особами та вивчати політичні настрої населення [23, с. 16–17].

Також можемо відзначити, що Другий Зимовий похід не сприяв зміцненню УВО на Наддніпрянщині. Козачі ради у 1922 р. були ліквідовані більшовицькими карними органами. Керівник УВО на Наддніпрянщині Андрух і його заступник Опока загинули. Інші члени військової організації Романишин, Решетука і Нерослик пропали безвісти [24, с. 164].

У 1923 р. в Оліві біля Данцигу відбулася конференція УВО, на якій її керівник полк. Коновалець, проаналізувавши ситуацію на Наддніпрянщині, висунув тезу про намір створити для східних земель України нову Краєву Команду [2, с. 51].

За даними П. Мірчука, у 1924 р. на Наддніпрянщину було вислано ще одного старшину Січових Стрільців Степана Индишевського, брат якого Ярослав був Краєвим Комендантом УВО на Західноукраїнських землях [14, с. 40]. Цей підпільник був виявлений і заарештований органами ДПУ у 1931 р. [14, с. 227].

Ю. Бойко відсутність фактів діяльності УВО на Наддніпрянщині у 1923–1926 рр. намагається пояснити тим, що в цей час Коновалець основну увагу звертав на розбудову УВО на Західній Україні і в еміграції. У цей час, пише Ю. Бойко, готувалися резерви для активних дій на Наддніпрянщині [3, с. 31].

Отже, у вказаний дослідником період керівництво УВО переходить від прямих акцій на Наддніпрянщині до збирання інформативного матеріалу й планування наступної діяльності. Так, у 1925 р. Наддніпрянщину легально відвідав член Крайової Команди УВО Д. Паліїв, завданням якого було збирання “орієнтаційного матеріалу” [18, с. 310].

Ю. Бойко писав, що від 1927 р. розпочалися нові акції УВО на Наддніпрянщині, що було зумовлено піднесенням української культури й духовності (як наслідок українізації) і зміцненням села (як наслідок НЕПу) [3, с. 32]. На жаль, конкретних фактів діяльності і прізвищ Ю. Бойко не наводить.

Разом з тим, один із керівників націоналістичного руху В. Мартинець свідчить про те, що в 1927–1928 рр. ні УВО, ні створений тоді Провід Українських Націоналістів (ПУН) жодної акції на підрадянській Україні не проводили. За його даними, продовжувалося збирання “орієнтаційного матеріалу”. Так, у вказаний період керівник УВО і ПУН полк. Коновалець підтримував зв'язки із працівником посольства СРСР у Берліні (прізвище невідоме), який пізніше був репресований радянськими каральними органами. Інформацію про побут на Наддніпрянщині керівництво УВО

отримувало і від полк. Рубич-Колосовського, який з 1925 р. налагодив зв'язкову лінію з СРСР через Персію, Туреччину, Болгарію та Фінляндію [18, с. 309].

Зібрана й опрацьована інформація друкувалася на сторінках офіційного органу ПУН “Розбудова Нації”, перше число якого побачило світ у 1928 р. Матеріали за авторством “Vigilax” у рубриці “На Радянській Україні” стосувалися усього життя на Наддніпрянщині: від побуту громадян до аналізу політичної ситуації.

Враховуючи, що “орієнтаційний” матеріал був джерелом не лише для вказаних публікацій, але й впливав на формування наддніпрянського вектору діяльності ПУН, вважаємо за потрібне проаналізувати згадані публікації. Так, вже у першій статті, що була присвячена проявам опозиції Зинов’єва-Троцького в Радянській Україні, Vigilax приходить до висновку, що під впливом опозиції на українських землях в УСРР активізується процес українізації й збільшується зацікавленість українським національним питанням. Приводом для таких думок були виступи керівників КП(б)У з критикою опозиції за недостатню увагу до питання національного визначення, що друкувалися в офіційних радянських ЗМІ (серед авторів таких матеріалів наводяться і пізніші ліквідатори наслідків українського відродження, зокрема Л. Каганович). Разом з тим, автор утримується від далекоглядних висновків, зауважуючи, що робити їх ще зарано [25, с. 28]. Аналізуючи стан українського села, він пророкує новий вибух селянських бунтів, що було пов’язано із непопулярною податковою політикою радянського уряду [26, с. 67]. Загалом слід зауважити, що наступні дії уряду все ж таки призвели до бунтів, зокрема у голодні 30-ті роки [23, с. 188], але ці народні виступи мали чітко соціальний, а не політичний чи національний характер.

Розвиток економіки в Радянській Україні і події, що були з цим пов’язані, дали привід автору аналітичних матеріалів вважати, що в УСРР йде боротьба за економічну самостійність від Москви і що ця боротьба призведе загалом до повної політичної незалежності [27, с. 304]. Підкріплюється така теза аналізом процесу українізації, який, на думку Vigilax, суттєво вплинув на розвиток національної свідомості громадян УСРР [28, с. 450].

Проблемам Радянської України було присвячено статті не лише згаданого автора. Подібні матеріали виходили і з-під пера інших діячів націоналістичного руху, зокрема і членів Проводу Українських Націоналістів. У цих публікаціях помічаємо певну ейфорійну наївність у прогнозуванні майбутнього УСРР. Так, М. Загивний, розмірковуючи про початок партійних “чисток”, безапеляційно стверджує, що пролетарська революція вже скінчилася, й розпочинається доба національних революцій, які в кінцевому результаті призведуть до знищення більшовицького режиму [29, с. 57–58]. Інший автор, член Проводу Українських Націоналістів Дмитро Андріївський, стверджував, що на Наддніпрянщині вже йде визвольна боротьба проти більшовизму, яку веде не лише провідна верства, а й ціла нація [30, с. 188]. Зважаючи, що на той час (1928 рік), не зафіксовано жодного масштабного вияву такої боротьби, вважаємо такі дані безпідставними.

УВО, а потім і Провід Українських Націоналістів практикували розсилку своїх друкованих органів, зокрема і “Розбудову Нації”, в установи Радянської України [31, с. 253]. Враховуючи небезпечність ознайомлення з антирадянськими матеріалами жителів УСРР, у листопаді 1928 р. ДПУ розіслало свій обіжник до всіх установ цензури із вимогою, щоб вони “звернули найбільшу увагу на те, щоб із поштою з-за кордону не попадав орган українських фашистів у Празі”. У тому ж обіжнику говорилося, що всі друковані видання з-за кордону повинні проходити через Харків (тогочасна столиця УСРР) [18, с. 312].

Дані про власне діяльність УВО на Наддніпрянщині з’являються протягом 1928–1930 рр. Тоді радянськими карними органами за належність до організації було розстріляно 217 офіцерів Червоної армії. В. Мартинець ставить під сумнів цю інформацію, зазначаючи, що серед репресованих у цей час громадян Радянської України до Української військової організації належали лише Т. Углицький, інженер Кулик, О. Костів та М. Маруняка. Згадує він і про колишніх членів УВО М. Дзіковського та Т. Крушельницького, які ще до виїзду в УСРР відійшли від справ і ніякої роботи на Наддніпрянщині не проводили [18, с. 305–306].

Можемо погодитися із Мартинцем, що інформацію радянських карних органів про викриття підпільних клітин УВО на Наддніпрянщині варто сприймати з великою обережністю, оскільки більшість таких клітин були вигаданими слідчими ДПУ-НКВС. Так, зокрема і народний комісар Скрипник, який покінчив життя самогубством у 1933 р., пізніше був звинувачений у тому, що “зазнав впливу контрреволюційної націоналістичної організації УВО” [32, с. 30].

Окремо стоїть питання про радянофільську спрямованість діяльності УВО. Сучасний дослідник О. Зайцев, висвітлюючи загалом “орієнтацію на схід” серед українських політичних діячів Галичини у 1920-х рр., заперечує тезу дослідників, які стверджують, що УВО стояла на антирадянських позиціях. Він стверджує, що керівництво військової організації, зокрема і Є. Коновалець, шукали контактів із радянським урядом. Зокрема, наводить факт переговорів представника УВО М. Сасевича із більшовиками в Берліні влітку 1922 р. Підтверджує свою тезу Зайцев матеріалами з “Особливих папок” політбюро ЦК КП(б)У, де є письмове прохання Коновальця до радянського уряду України про субсидування УВО, яке розглядалося на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 16 листопада 1923 р. Із

наведених матеріалів стає відомо, що ініціатором подібних переговорів виступав диктатор ЗУНР Є. Петрушевич та члени УВО Д. Паліїв й Я. Индишевський. Останні два у 1924 р. побували у Харкові, де провели переговори про співпрацю із керівництвом УСРР, внаслідок чого між сторонами було укладено “пакт про ненапад” [33, с. 501–502].

Принаймні до 1925 р. не можемо говорити про УВО як цілісну й чітко оформлену організацію. Погоджуючись із Зайцевим, зауважимо, що серед керівництва військової організації спостерігалися прояви радянськості. П. Мірчук писав, що на початку діяльності УВО в ній домінувало два напрямки: радикальний (полк. Є. Коновалець) та помірковано-радянськості (Д. Паліїв). Перший, як його охарактеризував Коновалець, закінчувався в безкомпромісній боротьбі із усіма окупантами українських земель і відкидав будь-які прояви русофільства й полоніфільства [14, с. 21]. Представники другого напрямку, підтримувані диктатором ЗУНР Є. Петрушевичем, у боротьбі проти Польщі хотіли бачити в Радянській Україні свого союзника [14, с. 23]. Таке політичне “бродіння” тривало до 1923 р., коли Петрушевич явно перейшов на радянськості орієнтацію, внаслідок чого УВО повністю відмежувалося від екзильного уряду ЗУНР. Крапка у суперечці вибору політичної орієнтації поставила ужгородська окрема конференція УВО 1925 р., коли радянськості було виключено з військової організації і вони створили нову структуру – Західно-Українську Народну Револьюційну Організацію (ЗУНРО) [14, с. 39–41].

Отже, на нашу думку, у першій половині 20-х рр. ХХ ст. на Наддніпрянщині маємо два основні напрямки національного руху. Опору: стихійний (“отаманія”) та організований. До першого відноситься діяльність різноманітних повстанських загонів, які, як правило, не мали чіткої політичної орієнтації та платформи. Цей напрямок був зумовлений невдалою політикою більшовицького уряду, зокрема “воєнним комунізмом”. Після впровадження радянською владою нової економічної політики стихійний рух Опору поступово згортається.

Другий напрямок – політично оформлений. Представлений він діяльністю УВО і дотичних до неї структур. Підтвердження власне політичної організованості знаходимо вже у діяльності Українського Центрального Повстанського Комітету. Політична п’ятірка розробила “програму союзу Української держави”, де було викладено політичні (підкреслено нами – Ю.Щ.) принципи діяльності комітету: “Завзята боротьба за самостійну Українську Народну Республіку. Геть партії – єдиний національний фронт. Самодіяльність найширших кіл громадських. Хай сам народ, а не партійні крикуни, буде власну державу”.

На Наддніпрянщині, як і в еміграції, політичний рух еволюціонував до тоталітарних принципів боротьби [11, с. 7]. Це було зумовлено, в першу чергу, розчаруванням демократичними методами, якими послуговувалося керівництво УНР, що, на думку діячів національного руху Опору, призвело до захоплення українських земель більшовиками. Вже під час створення Організації Українських Націоналістів у 1929 р. принцип тоталітаризму було оформлено програмово [34, с. 13].

Таким чином, УВО як суб’єкт національного руху Опору у 20-ті роки ХХ ст. на Наддніпрянщині у перші роки більшовицької окупації намагалася організувати широкомасштабну мобілізаційну кампанію з підготовки й проведення загальнонаціонального повстання. Незважаючи на проведену роботу, включаючи взаємодію із Партизансько-Повстанським Штабом, цей план реалізовано не було з огляду на ряд причин, серед яких і успішна діяльність радянських карних органів.

Друга половина 20-х рр. характеризується збиранням інформації про ситуацію у Радянській Україні з метою подальшого розгортання потужної підпільної боротьби. Не зупиняючись на аналізі наслідків цієї роботи (це тема окремого дослідження), зауважимо, що помітних результатів вона не дала.

Загалом же, питання діяльності УВО і дотичних до неї структур на Наддніпрянщині у 1920–1929 рр. (до створення ОУН) залишається відкритим. Брак фактологічного матеріалу не дозволяє повною мірою висвітлити національний рух Опору на Наддніпрянщині. Враховуючи, що не всі архіви української діаспори опрацьовані, багато питань залишаються недослідженими.

Джерела та література

1. Книш З. Підґрунтя УВО // Срібна сурма. Статті й матеріали до діяння Української військової організації / Упор. З. Книш. – Торонто, Б.р. – 36. 2: Початки УВО у Галичині.
2. Книш З. Власним руслом: Українська військова організація від осені 1922 до літа 1924 року – Торонто, 1966.
3. Бойко Ю. Євген Коновалець і Осередньо-Східні Землі. – Б.м., 1947.
4. Плющ В. Боротьба за Українську Державу під совєтською владою. – Лондон, 1973.
5. Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (Невідомі сторінки історії). – К., 1998.
6. Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник. – Львів, 2000.
7. Голинков Д. Крушение антисоветского подполья в СССР. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М., 1978. – Кн. 2.
8. Гай Ю. З ким і проти кого: ганебний шлях петлюрівщини та її “спадкоємців”. – К., 1980.

9. Масловський В. Жовто-блакитна мафія: про злочини українських буржуазних націоналістів. – Львів, 1975.
10. Турченко Ф., Турченко Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. – К., 2003.
11. Архирейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему кризис архівні джерела [WWW document]. URL http://sbu.gov.ua/pdf/02-04_2000/16pdf
12. Подкур Р. Повстанський рух та опозиційні політичні угруповання в інформаційних документах органів ЧК-ГПУ (початок 20-х рр.) [WWW document]. URL http://sbu.gov.ua/pdf/02-04_2000/390pdf
13. Мірчук П. Передвісники ОУН // Нація і Держава. – 2004. – 31 серпня.
14. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Мюнхен; Лондон; Нью Йорк, 1968. – Т. 1: 1920 – 1939.
15. Навроцький О. Початки УВО у Львові // Срібна сурма. Статті й матеріали до діяння Української військової організації / Упор. З. Книш. – Торонто, Б.р. – 36. 2: Початки УВО у Галичині.
16. Андрух Іван // Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і допов. – К., 2001.
17. Книш З. Примітка до розповіді Павла Заболоцького з Перемишля // Срібна сурма. Спогади й матеріали до діяння Української військової організації / Упор. З. Книш. – Торонто, 1962. – 36. 1.
18. Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН: Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. – Б.м., 1949.
19. Книш З. Варшавський процес ОУН: на підложі польсько-українських відносин тієї доби. – Торонто, 1986. – Т. 1.
20. Коновалець Є. Причинки до історії української революції. – Львів, 2002.
21. Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни (З передм. і приміт. М. Любченка) – Харків, 1924.
22. Українська фалеристика: З історії нагородної спадщини: У 2 кн. / Д. Табачник, В. Бузало, В. Воронін та ін. – К., 2004. – Кн. 1.
23. Шульга І. Людомор на Поділлі. – К., 1993.
24. Якимович Б. Збройні сили України: Нарис історії. – Львів, 1996.
25. Vigіlah. Опозиція Зинов'єва-Троцького на Україні // Розбудова Нації. Орган Проводу Українських Націоналістів. – 1928. – № 1.
26. Vigіlah. Економічний саботаж українського села // Розбудова Нації. Орган Проводу Українських Націоналістів. – 1928. – № 2.
27. Vigіlah. Боротьба за економічне усамостійнення // Розбудова Нації. Орган Проводу Українських Націоналістів. – 1928. – № 7–8.
28. Vigіlah. "Українізація" України // Розбудова Нації. Орган Проводу Українських Націоналістів. – 1928. – № 12.
29. Загивний М. Революційна теорія та закон життя // Розбудова Нації. Орган Проводу Українських Націоналістів. – 1928. – № 2.
30. Андрієвський Д. Шляхи розбудови // Розбудова Нації. Орган Проводу Українських Націоналістів. – 1928. – № 5.
31. Коновалець Є. "Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...". Невідомі документи Організації Українських Націоналістів. Рік 1930: Документально-наукове видання / Передм. А. Кентій, В. Лозицький. – К., 2003.
32. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.
33. Зайцев О. "Орієнтація на Схід" в українському національно-державницькому таборі Галичини (1920-ті рр.) // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія / Міжнародна асоціація українців. Відп. ред. С. Кульчицький, В. Даниленко. – Одеса; К.; Львів, 1999. – Ч. 2: XX ст.
34. Шур Ю. Організація Українських Націоналістів на Великій Україні (1929–1939 рр.) // Визвольний шлях. – 2003. – № 7.

Summary

The article deals with the main trends of politically organized national revolt (resistance) movement in the 20s of the XX century in the Naddniprovska region. The author regards the transition process from the revolution methods of struggle to the postrevolution ones. He pays great attention to the Ukrainian military organization.

Т. С. Савенко

ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЛЕНІВ НТШ У СТВОРЕННІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Історія Українських високих шкіл, що діяли у Львові у 1919–1925 рр., як, зрештою, й історія НТШ у цілому, – яскравий приклад того, як фактори, зумовлені внутрішнім розвитком науки, становленням наукового потенціалу шкіл, вступають у взаємодію із факторами зовнішніми, сторонніми для науки –